

تحلیل موضوعی پژوهش‌های حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی: تحلیل کتابسنجی

نوع مقاله: پژوهشی

صالح رحیمی^۱

فرامرز سهیلی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۱۵

چکیده

هدف تحلیل موضوعی پژوهش‌های حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی در پایگاه استنادی پایش علم و فناوری جهان اسلام (ISC) بین سال‌های (۱۳۷۸-۱۴۰۲) و شناسایی زیرحوزه‌ها و ابعاد مهم مفهوم اقتصاد و بانکداری اسلامی است. این پژوهش با بهره‌گیری از فنون کتاب‌سنجی و تحلیل هم‌رخدادی واژگان انجام شده است. تعداد ۹۲۳ مدرک از پایگاه (ISC) استخراج گردید تا روند پژوهش‌های مرتبط با اقتصاد و بانکداری اسلامی را شناسایی کند. تحلیل خوشه‌ای و نمودار راهبردی برای ترسیم ساختار مفهومی پژوهش‌ها و شناسایی زیرحوزه‌ها و روابط بین آن‌ها در این حوزه به‌کار گرفته شده است. یافته‌ها نشان‌دهنده بازده خوشه: الگوی پیشرفت اسلامی (۱)، تأمین مالی اسلامی (۲)، بانکداری بدون ربا (۳)، فقه معاملات بانکی (۴)، توسعه و اقتصاد دیجیتال (۵)، اقتصاد اسلامی و نظریه پردازی (۶)، عدالت اقتصادی و توزیع ثروت (۷)، نظام مالی و حکمرانی اقتصادی (۸)، بحران مالی و بانکداری اسلامی (۹)، سیاست پولی و کنترل تورم (۱۰)، عقود مشارکتی در بانکداری (۱۱)، در این حوزه است. با تحلیل محتوای مقالات، موضوعات نوظهور در حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی شناسایی شدند. نتایج این پژوهش می‌تواند به توصیف فهم جامعی از حوزه‌های پژوهش کنونی کمک نماید و دستورالعمل‌هایی را برای پژوهشگران به منظور شروع پژوهش‌های جدید در حوزه‌های نوظهوری که این پژوهش معرفی کرده است، ارائه دهد.

واژه‌های کلیدی: بانکداری اسلامی، اقتصاد اسلامی، تأمین مالی اسلامی، بانکداری بدون ربا، پایگاه آی‌اس‌سی

طبقه‌بندی JEL: C-C01-C8-C81

۱ دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول)
s.rahimi@razi.ac.ir

۲ دانشیار گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران
f_soheili@pnu.ac.ir

مقدمه

در چند دهه اخیر، تلاش در جهت کشف قابلیت‌های دین اسلام در عرصه‌های گوناگون از جمله اقتصاد و استخراج و تبیین شفاف معرفت اقتصاد اسلامی، اهمیت ویژه‌ای یافته است (سبحانی و بشارتی، ۱۳۹۷). اقتصاد اسلامی به مثابه یک نظام اقتصادی با مباحث علمی شهید صدر رونق گرفت (عاقلی، ۱۴۰۲)،

امروزه، حجم دارایی‌های تحت مدیریت این نظام از ۱.۷ تریلیون دلار در سال ۲۰۱۶ به ۴ تریلیون دلار در سال ۲۰۲۲ رسید و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۶ به ۶ تریلیون دلار برسد (ای‌وای^۱، ۲۰۱۶؛ آی‌سی‌دی^۲، ۲۰۲۲). این رشد تنها محدود به کشورهای اسلامی نیست؛ امروزه بیش از ۶۰ کشور جهان، از جمله اقتصادهای پیشرفته مانند آلمان و بریتانیا، از ابزارهای مالی اسلامی استفاده می‌کنند (آی‌سی‌دی، ۲۰۲۲).

اقتصاد اسلامی بر پایه اصولی مانند ممنوعیت ربا (بهره)، اشتراک در سود و زیان (مضاربه و مشارکت)، اجتناب از سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های غیراخلاقی (مانند قمار) و اولویت‌دهی به سرمایه‌گذاری در دارایی‌های ملموس استوار است. این نظام، ریسک‌پذیری غیرمنطقی (غرر) را ناسازگار با شریعت می‌داند و بر عدالت توزیعی و کاهش نابرابری‌ها تأکید دارد (غلام‌الله^۳ و همکاران، ۲۰۲۱). به عنوان مثال، بانک‌های اسلامی به جای وام‌های مبتنی بر بهره، از قراردادهای مشارکتی مانند مشارکت استفاده می‌کنند که در آن سود و زیان میان بانک و مشتری تقسیم می‌شود.

بانکداری اسلامی نخستین بار در دهه ۱۹۶۰ در مصر شکل گرفت و پس از بحران مالی ۲۰۰۸ گسترش یافت. جالب آنکه در این بحران، بانک‌های اسلامی با رشد ۱۵ تا ۲۰ درصدی، عملکردی پایدارتر از بانک‌های متعارف نشان دادند (حسن و درییدی^۴، ۲۰۱۰). مطالعاتی مانند تحقیق بک^۵ و همکاران (۲۰۱۳) دلیل این ثبات را ساختار مبتنی بر دارایی‌های واقعی و اجتناب از ابزارهای سفته‌بازانه می‌دانند. با این حال، چالش‌هایی نظیر محدودیت‌های نقدینگی و پیچیدگی مدیریت ریسک همچنان وجود دارد (چیپک و هسه^۶، ۲۰۱۰ نقل در سلیم و همکاران، ۲۰۲۵).

ابزارهای مالی اسلامی مانند صکوک (اوراق مبتنی بر دارایی‌های فیزیکی) و صندوق‌های سرمایه‌گذاری اسلامی، جایگزین‌هایی سازگار با شریعت برای ابزارهای متعارف هستند. به عنوان نمونه، صکوک در اروپا نخستین بار در سال ۲۰۰۴ توسط ایالت ساکسونی-آنهالت آلمان^۷ منتشر شد و امروزه به‌طور گسترده در بازارهای جهانی استفاده می‌شود (ارنست و یانگ^۸، ۲۰۱۳ نقل در آختیامووا^۹ و همکاران، ۲۰۱۵). از سوی دیگر، توسعه آموزش نقش

1 EY

2 ICD

3 Ghlamallah

4 Hasan and Dridi

5 Beck

6 Cih'ak & Hesse

7 Saxony-Anhalt State (Germany)

8 Ernst and Young

9 Akhtyamova

کلیدی در رشد این صنعت داشته است؛ تا سال ۲۰۱۳ بیش از ۵۳۳ مؤسسه آموزشی در جهان دوره‌های تخصصی اقتصاد و مالی اسلامی ارائه می‌دهند (بلبس^۱ و همکاران، ۲۰۱۵). بانکداری اسلامی نه تنها به دنبال سودآوری، بلکه در پی تحقق اهداف اخلاقی مانند کاهش فقر و توزیع عادلانه ثروت است. بحران ۲۰۰۸ نشان داد که جدایی نظام مالی متعارف از اقتصاد واقعی چگونه به بی‌ثباتی می‌انجامد، در حالی که مدل اسلامی با پیوند سرمایه‌گذاری‌ها با فعالیت‌های مولد، از وقوع چنین بحران‌هایی جلوگیری می‌کند (آسوتای^۲، ۲۰۰۷). اقتصاد و بانکداری اسلامی با ترکیب اصول اخلاقی و کارایی عملی، به‌عنوان الگویی جذاب برای کشورهای در حال توسعه و توسعه‌یافته مطرح شده است. اگرچه چالش‌هایی مانند استانداردسازی ابزارها و بهبود نقدینگی وجود دارد، اما گسترش آموزش، نوآوری در محصولات (مانند ابزارهای مشتقه اسلامی)، و همکاری‌های بین‌المللی، آینده‌ای امیدوارکننده را برای این نظام ترسیم می‌کند.

اقتصاد و بانکداری اسلامی به عنوان چارچوبی پژوهشی مورد توجه دانشگاهیان و متخصصان قرار گرفته است. با وجود افزایش چشمگیر مطالعات در این حوزه، درک جامعی از سیر تکاملی پژوهش‌ها و تمرکزهای موضوعی به صورت نظام‌مند و کمی مغفول مانده است. این پژوهش با بهره‌گیری از روش کتابسنجی و تحلیل داده‌های پایگاه آی‌اس‌سی، در پی ترسیم نقشه دانش این حوزه و شناسایی خوشه‌های موضوعی اصلی است. نتایج این مطالعه نه تنها شکاف‌های پژوهشی را آشکار می‌کند، بلکه با ارائه دورنمایی از تحولات آینده، به سیاست‌گذاران، پژوهشگران و نهادهای مالی در جهت‌دهی به مطالعات آتی و پاسخگویی به چالش‌های عملی این حوزه یاری می‌رساند. به این منظور پژوهش در نظر دارد به پرسش‌های زیر پاسخ دهد.

۱. توزیع فراوانی مفاهیم پراستفاده حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی توسط پژوهشگران ایرانی چگونه است؟
۲. ساختار مفهومی پژوهش‌های حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی در ایران بر اساس تحلیل خوشه‌ای چگونه است؟
۳. ساختار پژوهش‌های حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی در ایران بر اساس نمودار راهبردی چگونه است؟

پیشینه پژوهش

تحلیل هم‌آزگانی^۳ در بسیاری از حوزه‌ها از قبیل: مهندسی دانش (لیو و لیو^۴، ۲۰۱۹)، سواد اطلاعاتی (لی^۵ و همکاران، ۲۰۲۱)، سواد مالی (شولاپور^۶ و همکاران، ۲۰۲۳)، سواد دیجیتال (پارک^۷ و همکاران، ۲۰۲۱)، سرردهای ضربان‌دار (رحیمی و همکاران، ۱۳۹۹)، مطالعات آموزش عالی ایران (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۰)، سواد (رحیمی و همکاران،

1 Belabes

2 Asutay

3 Co-word analysis

4 Liu & Liu

5 Li

6 Shollapur

7 Park

(۱۴۰۳)، تصمیم‌گیری (رحیمی و همکاران، ۱۴۰۳) و اقتصاد مقاومتی (رحیمی و سهیلی، ۱۴۰۴)، کارآفرینی (احمدی و حسین پور، ۱۴۰۴)، به‌کاررفته است.

مطالعات متعددی در سالهای اخیر با استفاده از روشهای علم‌سنجی و کتابسنجی به بررسی روندهای پژوهشی در حوزه‌های اقتصاد اسلامی، بانکداری اسلامی و تأمین مالی اسلامی پرداخته‌اند. نوبخت (۱۳۹۹) در پژوهشی علم‌سنجی نشان داد که دانشگاه امام صادق، حوزه علمیه قم و دانشگاه علامه طباطبائی بیشترین سهم را در تولید رساله‌های اقتصاد اسلامی در ایران داشته‌اند. موضوعات غالب این پژوهش‌ها شامل فقه مالی اسلامی، نظام اقتصادی اسلام و حقوق مالی اسلامی بودند، و نسبت به مباحث فنی مانند حسابداری اسلامی کم‌توجهی مشهود است. در سطح وسیع‌تر، تحلیل‌های علم‌سنجی نیز رشد چشمگیر تحقیقات در این حوزه را تأیید می‌کنند. عاقلی و همکاران (۱۴۰۳) با بررسی روند تولیدات علمی از ۱۹۸۵ تا ۲۰۲۵، اوج انتشار مقالات را در سال ۲۰۲۱ شناسایی کردند و موضوعات غالب را بانکداری اسلامی، سودآوری اسلامی و توسعه پایدار برشمردند. داسریل^۱ و همکاران (۲۰۲۴) نیز با تحلیل پایگاه اسکوپوس، کلیدواژه‌های کمونیسیم، مسیحیت و اقتصاد اخلاقی را به‌عنوان مفاهیم پرتکرار در مقالات اقتصاد و بانکداری اسلامی معرفی کردند.

مطالعات منطقه‌ای نیز حاکی از تمرکز موضوعی متفاوت است. مریم^۲ و همکاران (۲۰۲۳) در بررسی پژوهش‌های اندونزی و مالزی، محوریت بانکداری اسلامی و غفلت از موضوعات نوینی مانند «فناوری مالی شریعت» و «اقتصاد شریعت» را نشان دادند. از سوی دیگر، هندوکو^۳ (۲۰۲۰) به رشد سریع پژوهش‌های اندونزیایی با محوریت مفاهیمی مانند گردشگری حلال و تأمین مالی خرد اسلامی^۴ اشاره کرده است.

در حوزه تأمین مالی اسلامی، کومارا و نوگراها^۵ (۲۰۲۴) تأکید کردند که تقاضا برای محصولات منطبق بر شریعت و توسعه نهادهای تأمین مالی اسلامی، این حوزه را به بخشی پویا در بازارهای جهانی تبدیل کرده است. بایونی و روحمانا^۶ (۲۰۲۰) نیز با ترسیم نقشه علمی فناوری مالی در بازار سرمایه اسلامی، سه محور کلیدی «فناوری»، «اسلامی» و «بازار سرمایه» را شناسایی کردند.

مطالعات مرتبط با پایداری و اخلاق در اقتصاد اسلامی نیز در حال گسترش است. لادا^۷ و همکاران (۲۰۲۳) ادغام اقتصاد اسلامی و پایداری را به‌عنوان یک حوزه پژوهشی نوظهور معرفی کردند، درحالی‌که احمد^۸ و همکاران (۲۰۲۴) در تحلیل گزارش‌های پایداری بانک‌های اسلامی^۹، خوشه‌هایی مانند «حاکمیت شرکتی» و «ریسک» را برجسته ساختند. میراژ و

1 Dasril

2 Maryam

3 Handoko

4 Islamic microfinance

5 Kumara & Nugraha

6 Bayuny & Rohmana

7 Lada

8 Ahmed

9 Sustainability reporting in Islamic banks

اولو^۱ (۲۰۲۴) نیز تأمین مالی اجتماعی اسلامی^۲ و پیوند آن با اخلاق و مسئولیت اجتماعی را از یافته‌های کلیدی خود دانستند.

در حوزه آموزش، واحیودی^۳ (۲۰۲۳) با شناسایی کمبود پژوهش‌ها در آموزش مالی اسلامی، بر ضرورت توجه به مفاهیمی مانند آموزش زکات و وقف در تحقیقات آتی تأکید کرد. از سوی دیگر، آپریانورو^۴ و همکاران (۲۰۲۵) با بررسی مدیریت ریسک در بانکداری اسلامی، رشد چشمگیر همکاری‌های بین‌المللی و تأثیرگذاری این پژوهش‌ها بر شکل‌دهی نظام مالی اخلاق‌محور را نشان دادند.

وجه تمایز این پژوهش با پژوهش‌های پیشین، تمرکز آن بر پایگاه استنادی علوم جهان اسلام در یک بازه زمانی ۲۵ ساله و به‌کارگیری تحلیل‌های هم‌رخدادی و خوشه‌بندی برای ترسیم ساختار مفهومی دانش بومی است. برخلاف پژوهش‌های گذشته که عمدتاً به تحلیل در پایگاه‌های جهانی مانند اسکوپوس یا بررسی محدود رساله‌های دانشگاهی پرداخته و اغلب بر غلبه رویکردهای فقهی و حقوقی تأکید داشته‌اند، این پژوهش با شناسایی یازده خوشه به‌طور مستقیم به خلاء پژوهشی شناسایی‌شده مبنی بر غفلت از ابعاد فنی، فناورانه و کاربردی در متون داخلی پاسخ می‌دهد. این مطالعه با عبور از توصیف صرف روندها و با ترسیم نمودار راهبردی، شکاف موجود در فقدان چارچوب‌های یکپارچه را پر کرده و با آشکارسازی پیوند میان مفاهیم سنتی و موضوعات نوظهور، نقشه راه دقیقی را نسبت به پژوهش‌های قبلی برای سیاست‌گذاری‌های آتی ارائه می‌کند.

روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش با استفاده از تحلیل کتابسنجی انجام شده است. با استفاده از نرم‌افزارهای وس ویور^۵، یوسی‌آینت^۶ و بایب‌اکسل^۷ داده‌های پژوهش پردازش شدند. داده‌های این پژوهش از پایگاه استنادی پایش علم و فناوری جهان اسلام (ISC) و با استفاده از کلیدواژه‌های بانکداری اسلامی، بانکداری بدون ربا، بانکداری مقاومتی، اقتصاد اسلامی، تأمین مالی اسلامی، بانکداری غیربوی و مضاربه استخراج گردید.

در این پژوهش فایل‌های متنی ساده استخراج شده از پایگاه استنادی علوم جهان اسلام به نرم‌افزار بیب اکسل فراخوانی شد، با استفاده از این نرم‌افزار و فنون پردازش زبان طبیعی آن، اصطلاحات کلیدی (اسم‌ها یا عبارات اسمی) استخراج گردید. سپس آستانه برش اصطلاحات بر روی عدد ۴ تعریف شد، یعنی حداقل تعداد دفعاتی که یک اصطلاح باید در نمونه ذکر شود تا در نقشه کتابسنجی نمایش داده شود. زیرا این مقدار به‌عنوان عددی مطلوب برای حذف مؤثر اصطلاحات اشتباه یا بی‌اهمیت توصیه شده است. بعد از انجام این کار و طی یکسری مراحل و دستورهای مختلف در نرم افزار، ماتریسی متقارن ایجاد گردید. سپس این ماتریس به ماتریس همبستگی تبدیل شد. بعد، این ماتریس با استفاده از نرم‌افزار وس‌ویور

1 Mi'raj & Ulev

2 Islamic social finance

3 Wahyudi

4 Aprianoro

5 VOSviewer

6 Ucinet

7 Bibexcel

فراخوانی شد. این نرم افزار قدرت ارتباط بین اصطلاحات باقی‌مانده که با آستانه تعیین‌شده مطابقت دارند را اندازه‌گیری می‌کند. قدرت ارتباط بین دو اصطلاح، معیاری از شباهت اصطلاحات است که نشان می‌دهد این دو اصطلاح تا چه اندازه با هم در مقایسه با سایر اصطلاحات در نمونه رکوردها هم‌زمان ظاهر می‌شوند (ون اک و والتمن^۱، ۲۰۱۰، ۲۰۰۹). داده‌های استخراج شده طی ۲۵ سال گذشته از ۱۳۷۸ تا ۱۴۰۲ شامل ۹۲۳ مدرک بود. در این مدارک تعداد ۴۱۶۶ کلیدواژه توسط نویسندگان استفاده شده است. پس از استخراج کلیدواژه‌ها، یکدست‌سازی و استانداردسازی مفاهیم صورت گرفت. بعد از استانداردسازی کلیدواژه‌ها تعداد ۲۲۵۳ واژه یونیک باقی ماند. با انتخاب نقطه برش، ماتریس ۱۶۷ در ۱۶۷ ایجاد گردید. ارزش سلول‌های مورب ماتریس برابر صفر در نظر گرفته شد. برای ترسیم نقشه از روش تحلیل خوشه‌ای با روش کی‌مینز^۲ در نرم افزار وس ویور استفاده گردید.

یافته‌های پژوهش

نتایج حاصل از تحلیل داده‌های مرتبط با اقتصاد و بانکداری اسلامی نشان می‌دهد که در مجموع ۹۲۳ مدرک در این حوزه، منتشر شده است و اولین مقاله^۳ نمایه شده در این حوزه در سال ۱۳۷۸ چاپ شده است. تعداد مفاهیم و کلیدواژه‌های منحصربه‌فرد در این پژوهش، معادل ۲۲۵۳ واژه بود.

توزیع فراوانی مفاهیم حوزه بانکداری اسلامی بر اساس میزان هم‌رخدادی واژگان توزیع فراوانی مفاهیم پراستفاده در دوره موردبررسی در جدول ۱، نمایش داده شده است.

جدول ۱: بیست مفهوم پراستفاده حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی به ترتیب فراوانی

رتبه	مفهوم	فراوانی	رتبه	مفهوم	فراوانی
۱	اقتصاد اسلامی	۱۶۰	۱۱	تامین مالی اسلامی	۲۱
۲	بانکداری اسلامی	۱۲۵	۱۲	رشد اقتصادی	۱۸
۳	بانکداری بدون ربا	۶۵	۱۳	عدالت	۱۸
۴	اقتصاد مقاومتی	۵۶	۱۴	اسلام	۱۷
۵	ایران	۴۵	۱۵	صکوک	۱۷
۶	تامین مالی	۲۷	۱۶	بانک	۱۷
۷	مضاربه	۲۷	۱۷	ریسک	۱۷
۸	ربا	۲۴	۱۸	داده‌های پانل	۱۵
۹	روش‌شناسی	۲۲	۱۹	عدالت اقتصادی	۱۵
۱۰	اقتصاد	۲۲	۲۰	علم اقتصاد اسلامی	۱۴

منبع: یافته‌های پژوهش

از تعداد ۹۲۳ سند مورد بررسی، ۴۱۶۶ کلیدواژه شناسایی شدند. پس از تحلیل و یکدست‌سازی مفاهیم تعداد ۲۲۵۳ کلیدواژه منحصربه‌فرد باقی ماند، مفاهیمی که فراوانی آن

1 Van Eck & Waltman

2 K-means

۳ حائری یزدی، محمد حسن (۱۳۷۸). تأثیر وقف بر اقتصاد اسلامی. مشکوة، ۶۲-۶۵، ۲۷۹-۲۵۵.

۱۴ و بیشتر است در جدول ۱، نمایش داده شده است. مفاهیم اقتصاد اسلامی، بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا به ترتیب با فراوانی ۱۶۰، ۱۲۵ و ۶۵ در رتبه‌های اول تا سوم قرار گرفتند. کلیدواژه اقتصاد اسلامی با بسامد ۱۶۰ دارای بالاترین فراوانی است و این نشان‌دهنده آن است که این کلیدواژه مفهوم محوری در متون حوزه پژوهشی است. بسامد مفهوم اقتصاد اسلامی ناشی از توجه پژوهشگران به این مقوله در جامعه است. علاوه بر مفاهیم پرتکرار که در بالا ذکر شد، جدول ۲، نمایانگر زوج‌های هم‌خدای پرتکرار در بازه زمانی مورد بررسی است.

جدول ۲، مفاهیمی که بالاترین هم‌خدای را با هم دارند، نشان می‌دهد. این مفاهیم به صورت همزمان در دو مدرک نمایان بوده‌اند، کلماتی مانند:

جدول ۲: زوج‌های پرتکرار کلیدواژه‌های اقتصاد و بانکداری اسلامی به ترتیب فراوانی طی دوره مورد بررسی

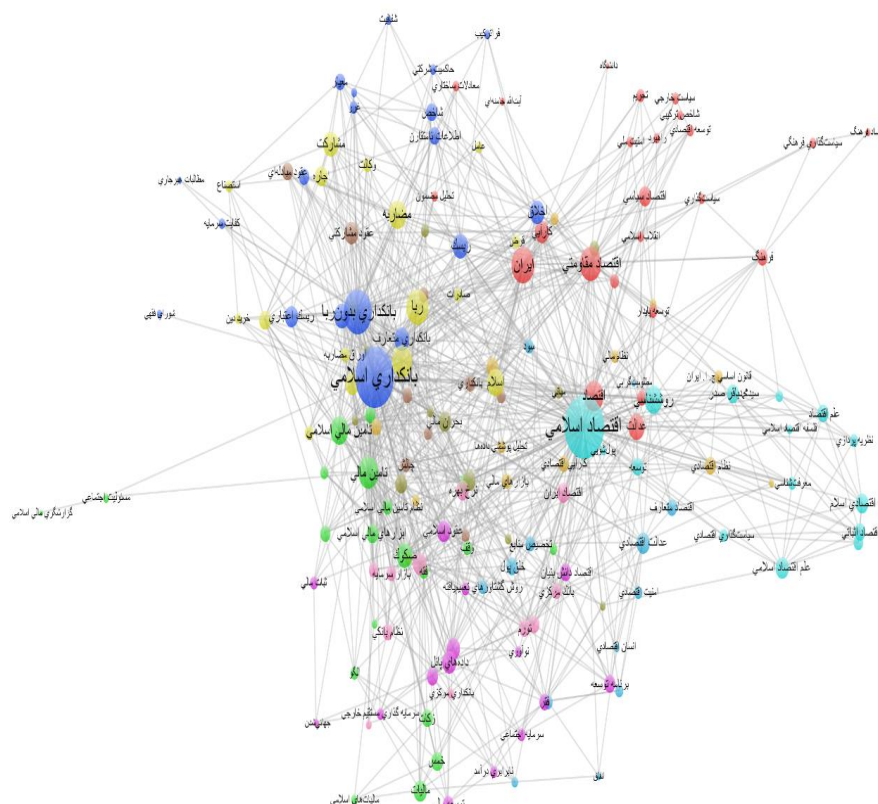
رتبه	هم‌خدای		فراوانی	رتبه	هم‌خدای		فراوانی
۱	روش‌شناسی	اقتصاد اسلامی	۱۴	۱۱	اقتصاد مقاومتی	اقتصاد اسلامی	۶
۲	بانکداری متعارف	بانکداری اسلامی	۱۰	۱۲	عقود اسلامی	بانکداری بدون ربا	۶
۳	بانکداری بدون ربا	بانکداری اسلامی	۱۰	۱۳	صکوک	ابزارهای مالی اسلامی	۶
۴	ربا	بانکداری اسلامی	۹	۱۴	ایران	اقتصاد سیاسی	۶
۵	اقتصاد متعارف	اقتصاد اسلامی	۸	۱۵	زکات	خمس	۶
۶	ایران	اقتصاد مقاومتی	۸	۱۶	مالیات	خمس	۶
۷	ایران	اقتصاد اسلامی	۷	۱۷	ریسک نقدینگی	بانکداری اسلامی	۵
۸	عقود مشارکتی	عقود مبادله‌ای	۷	۱۸	عقود مشارکتی	بانکداری اسلامی	۵
۹	ریسک اعتباری	بانکداری اسلامی	۷	۱۹	عدالت	اقتصاد اسلامی	۵
۱۰	سیدمحمدباقر صدر	اقتصاد اسلامی	۶	۲۰	عدالت اقتصادی	اقتصاد اسلامی	۵

منبع: یافته‌های پژوهش

با نگاهی به جدول ۲، درمی‌یابیم که زوج‌های هم‌خدای روش‌شناسی- اقتصاد اسلامی، بانکداری متعارف- بانکداری اسلامی و بانکداری بدون ربا- بانکداری اسلامی دارای بیشترین هم‌خدای در این بازه زمانی است. به‌طورکلی، می‌توان گفت مفاهیم بانکداری اسلامی و اقتصاد اسلامی در ترکیب با مفاهیم متعدد مورد استفاده قرار گرفته است.

خوشه‌بندی مفاهیم حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی بر اساس تحلیل خوشه‌ای

به منظور مشخص شدن تعداد خوشه‌ها از بخش تحلیل خوشه‌ای نرم‌افزار وس‌وبور استفاده شد که تصاویر آن در شکل ۱، و جدول ۳. نمایش داده شده است. همان‌طوری که در این تصویر مشخص است مفاهیم حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی در بازه زمانی مورد بررسی در یازده خوشه: الگوی پیشرفت اسلامی (۱)، تأمین مالی اسلامی (۲)، بانکداری بدون ربا (۳)، فقه معاملات بانکی (۴)، توسعه و اقتصاد دیجیتال (۵)، اقتصاد اسلامی و نظریه پردازی (۶)، عدالت اقتصادی و توزیع ثروت (۷)، نظام مالی و حکمرانی اقتصادی (۸)، بحران مالی و بانکداری اسلامی (۹)، سیاست پولی و کنترل تورم (۱۰)، عقود مشارکتی در بانکداری (۱۱)، قرار می‌گیرند.

شکل ۱: نقشه هم‌آوانگی مدارک حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول ۳، نام خوشه‌ها و زیرشاخه‌های مهم آن‌ها همراه با وزن هر زیرشاخه نمایش داده شده است.

جدول ۳، اسامی خوشه‌ها و زیرشاخه‌های حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی

شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن	شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن
۱	الگوی پیشرفت اسلامی	ایران	۱۳۸	۲	تأمین مالی اسلامی	تأمین مالی	۱۰۸
		اقتصاد مقاومتی	۱۲۶			تأمین مالی	۸۸
		اقتصاد	۹۸			اسلامی	۶۴
		عدالت	۷۲			صکوک	۴۶
		کارآیی	۵۶			مالیات	۴۰
		اقتصاد سیاسی	۴۴			خمس	۳۸
		فرهنگ	۳۰			ابزارهای مالی	۳۶
		الگوی اسلامی ایرانی	۲۶			اسلامی	۳۰
		پیشرفت	۲۲			زکات	۲۸
		امنیت	۱۸			تأمین مالی خرد	۲۸
		تحریم	۱۸			تأمین مالی	۲۴
		توسعه پایدار	۱۶			پروژه‌ای	۲۴
		توسعه اقتصادی	۱۶			مهندسی مالی	۲۲
		سیاست خارجی	۱۴			فقه	۲۰
		امنیت ملی	۱۴			نظام تأمین مالی	۱۸
		سیاست‌گذاری	۱۴			اسلامی	۱۶
		سیاست‌گذاری فرهنگی	۱۲			وقف	۱۴
		انقلاب اسلامی	۱۲			تبدیل به اوراق	۱۰
		راهبرد	۸			بهادار	۱۰
		اقتصاد فرهنگ	۸			الگو	۴
آیت‌الله خامنه‌ای		دولت اسلامی					
		مالیات‌های					
		اسلامی					
		مسئولیت					
		اجتماعی					
		منابع مالی					
		گزارشگری مالی					
		اسلامی					

شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن	شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن
۳	بانکداری بدون ربا	بانکداری اسلامی بانکداری بدون ربا ریسک مدیریت ریسک بانکداری متعارف اخلاق ریسک اعتباری اطلاعات نامتقارن شاخص ریسک نقدینگی غرر حاکمیت شرکتي کفایت سرمایه شفافیت نظارت شورای فقهی مطالبات غیرجاری	۳۸۸ ۲۱۲ ۶۸ ۶۴ ۶۲ ۶۰ ۴۶ ۳۶ ۳۲ ۳۰ ۱۸ ۱۴ ۱۲ ۱۰ ۱۰ ۸ ۶	۴	فقه معاملات بانکی	ربا بانک مضاربه اسلام مشارکت قرض الحسنه اجاره مراجعه عقود اوراق بهادار اسلامی اوراق مضاربه وکالت قرض صادرات استصناع عامل خرید دین	۱۳۰ ۱۰۸ ۸۶ ۷۸ ۶۴ ۵۴ ۴۲ ۴۰ ۳۰ ۲۲ ۲۲ ۲۰ ۱۸ ۱۶ ۱۶ ۱۴
۵	توسعه و اقتصاد دیجیتال	داده‌های پانل رشد اقتصادی عقود اسلامی کشورهای اسلامی اقتصاد دانش بنیان برنامه توسعه توسعه مالی فقر ثبات مالی فناوری اطلاعات و ارتباطات سرمایه اجتماعی سرمایه گذاری مستقیم خارجی نابرابری درآمد نواوری جهانی‌شدن	۵۴ ۴۸ ۴۸ ۳۶ ۳۴ ۳۲ ۳۰ ۲۰ ۲۰ ۱۸ ۱۶ ۱۶ ۱۴ ۸	۶	اقتصاد اسلامی و نظریه پردازی	اقتصاد اسلامی روشن‌شناسی علم اقتصاد اسلامی مکتب اقتصادی اسلام سیدمحمدباقر صدر اقتصاد اثباتی علم اقتصاد توسعه اقتصاد هنجاری معرفت‌شناسی سیاست‌گذاری اقتصادی نظریه پردازی آموزه‌های اسلامی پول‌شویی فلسفه اقتصاد اسلامی	۴۲۰ ۸۲ ۴۶ ۴۲ ۳۸ ۳۶ ۳۶ ۳۲ ۲۶ ۲۰ ۱۸ ۱۸ ۱۶ ۱۰ ۱۰

شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن	شماره خوشه	نام خوشه	مفاهیم مهم	وزن
۷	عدالت اقتصادی و توزیع ثروت	عدالت اقتصادی خلق پول اقتصاد متعارف تخصیص منابع پول سود امنیت اقتصادی حقوق مالکیت توزیع درآمد انسان اقتصادی انفاق مطلوبیت‌گرایی	۴۸ ۳۴ ۲۸ ۲۴ ۲۲ ۲۲ ۲۰ ۲۰ ۱۴ ۱۰ ۸ ۶	۸	نظام مالی و حکمرانی اقتصادی	دولت نظام اقتصادی اسناد خزانه اسلامی کارآیی اقتصادی بازارهای مالی نظام مالی حیل ربا قانون اساسی ج. ۱. ایران کسری بودجه اسناد خزانه اهداف نظام اقتصاد اسلامی اقتصاد بخش عمومی	۴۰ ۳۴ ۳۰ ۲۸ ۲۶ ۲۰ ۱۸ ۱۸ ۱۸ ۱۶ ۱۲ ۸
۹	بحران مالی و بانکداری اسلامی	بحران مالی نظام مالی اسلامی مالی اسلامی قرآن بانک اسلامی مبانی سودآوری عملیات بانکی شریعت تحلیل محتوا فقه اقتصادی	۴۲ ۴۲ ۴۰ ۲۴ ۲۰ ۲۰ ۱۴ ۱۴ ۱۲ ۱۰ ۱۰	۱۰	سیاست پولی و کنترل تورم	سیاست پولی اقتصاد ایران نرخ بهره تورم سرمایه‌گذاری نظام بانکی بازار سرمایه بانک مرکزی فقه امامیه بانکداری مرکزی عملیات بانکی بدون ربا	۵۴ ۴۲ ۴۲ ۳۴ ۳۴ ۳۰ ۲۶ ۲۶ ۲۶ ۱۲ ۱۰
۱۱	عقود مشارکتی در بانکداری	عقود مشارکتی عقود مبادله‌ای بانکداری بهره چالش مشارکت در سود زیان نظریه بازی‌ها اقتصاد کلان پژوهش	۵۴ ۳۲ ۳۰ ۲۶ ۲۴ ۲۴ ۲۲ ۲۰ ۲۰				

منبع: یافته‌های پژوهش

با استفاده از الگوریتم خوشه‌بندی کی-مینز در نرم‌افزار وس‌ویور خوشه‌ها مشخص گردید. همان‌طوری که در شکل ۱، و جدول ۳، مشاهده می‌شود. خوشه اول به مفهوم «الگوی پیشرفت

اسلامی» اختصاص یافته است. همچنین، مفاهیمی مانند: ایران، اقتصاد مقاومتی، اقتصاد عدالت، کارآیی، الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، امنیت، تحریم، توسعه پایدار، توسعه اقتصادی، سیاست‌گذاری فرهنگی، انقلاب اسلامی، راهبرد، اقتصاد فرهنگ و غیره در این خوشه هستند و از وزن بالایی نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

دومین خوشه به مفهوم «تأمین مالی اسلامی» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: تأمین مالی، تأمین مالی اسلامی، صکوک، مالیات، خمس، ابزارهای مالی اسلامی، زکات، نظام تأمین مالی اسلامی، وقف، مالیات‌های اسلامی، گزارشگری مالی اسلامی و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

خوشه سوم به مفهوم «بانکداری بدون ربا» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: بانکداری اسلامی، بانکداری بدون ربا، بانکداری متعارف، اخلاق، ریسک اعتباری، شاخص، غرر، حاکمیت شرکتی، کفایت سرمایه، شفافیت، نظارت، شورای فقهی و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

خوشه چهارم به مفهوم «فقه معاملات بانکی» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: ربا، بانک، مضاربه، اسلام، مشارکت، قرض‌الحسنه، اجاره، مرابحه، عقود، اوراق بهادار اسلامی، استصناع، خرید دین و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

پنجمین خوشه به مفهوم «توسعه و اقتصاد دیجیتال» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: داده‌های پائل، رشد اقتصادی، اقتصاد دانش بنیان، توسعه مالی، فناوری اطلاعات و ارتباطات، سرمایه اجتماعی، سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی، نوآوری، جهانی‌شدن و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

خوشه ششم به مفهوم «اقتصاد اسلامی و نظریه‌پردازی» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: اقتصاد اسلامی، روش‌شناسی، علم اقتصاد اسلامی، مکتب اقتصادی اسلام، سیدمحمدباقر صدر، معرفت‌شناسی، سیاست‌گذاری اقتصادی، نظریه‌پردازی، آموزه‌های اسلامی، فلسفه اقتصاد اسلامی و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

خوشه هفتم به مفهوم «عدالت اقتصادی و توزیع ثروت» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: عدالت اقتصادی، خلق پول، اقتصاد متعارف، تخصیص منابع، سود، امنیت اقتصادی، حقوق مالکیت، توزیع درآمد، انفاق و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

هشتمین خوشه به مفهوم «نظام مالی و حکمرانی اقتصادی» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: دولت، نظام اقتصادی، اسناد خزانه اسلامی، کارآیی اقتصادی، نظام مالی، کسری بودجه، اسناد خزانه، اهداف نظام اقتصادی اسلام، اقتصاد بخش عمومی و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

نهمین خوشه به مفهوم «بحران مالی و بانکداری اسلامی» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: بحران مالی، نظام مالی اسلامی

مالی اسلامی، بانک اسلامی، سودآوری، عملیات بانکی، شریعت، فقه اقتصادی و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

دهمین خوشه به مفهوم «سیاست پولی و کنترل تورم» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: سیاست پولی، اقتصاد ایران، نرخ بهره، تورم، سرمایه‌گذاری، نظام بانکی، بازار سرمایه، بانک

مرکزی، عملیات بانکی بدون ربا و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

یازدهمین خوشه به مفهوم «عقود مشارکتی در بانکداری» اختصاص یافت و مفاهیمی مانند: عقود مشارکتی، عقود مبادله‌ای، بانکداری، بهره، مشارکت در سود و زیان، اقتصاد کلان و غیره که در این خوشه هستند، از وزن بالاتری نسبت به سایر مفاهیم برخوردارند.

ساختار مفهوم اقتصاد و بانکداری اسلامی با استفاده از نمودار راهبردی

پس از تشکیل ماتریس برای هر کدام از خوشه‌ها و فراخوانی آن در نرم‌افزار یوسی‌آی نت، نمره مرکزیت و تراکم خوشه‌ها مشخص شده و نمودار راهبردی ترسیم گردید. لازم به توضیح است که مبدأ نمودار با توجه به میانگین مرکزیت و تراکم خوشه‌ها به ترتیب بر روی ۷/۷۷ و ۰/۵۳۶ تنظیم گردید. نمرات مربوط به تراکم و مرکزیت خوشه‌ها در جدول ۴، نمایش داده شده است.

جدول ۴: تراکم و مرکزیت خوشه‌های حاصل از تحلیل هم‌اژگانی حوزه

اقتصاد و بانکداری اسلامی

شماره خوشه	نام خوشه	تراکم	مرکزیت
۱	الگوی پیشرفت اسلامی	۰/۳۸۴	۸/۸۳۳
۲	تأمین مالی اسلامی	۰/۴۷۴	۹
۳	بانکداری بدون ربا	۰/۷۴۳	۱۳/۳۶۸
۴	فقه معاملات بانکی	۰/۷۷۲	۱۲/۳۵۳
۵	توسعه و اقتصاد دیجیتال	۰/۵۲۴	۷/۳۳۳
۶	اقتصاد اسلامی و نظریه پردازی	۱/۰۱۹	۱۴/۲۶۷
۷	عدالت اقتصادی و توزیع ثروت	۰/۲۸۲	۳/۳۸۵
۸	نظام مالی و حکمرانی اقتصادی	۰/۴۱	۴/۹۲۳
۹	بحران مالی و بانکداری اسلامی	۰/۳۴۵	۳/۴۵۵
۱۰	سیاست پولی و کنترل تورم	۰/۵۲۷	۵/۲۷۳
۱۱	عقود مشارکتی در بانکداری	۰/۴۱۷	۳/۳۳۳

منبع: یافته‌های پژوهش

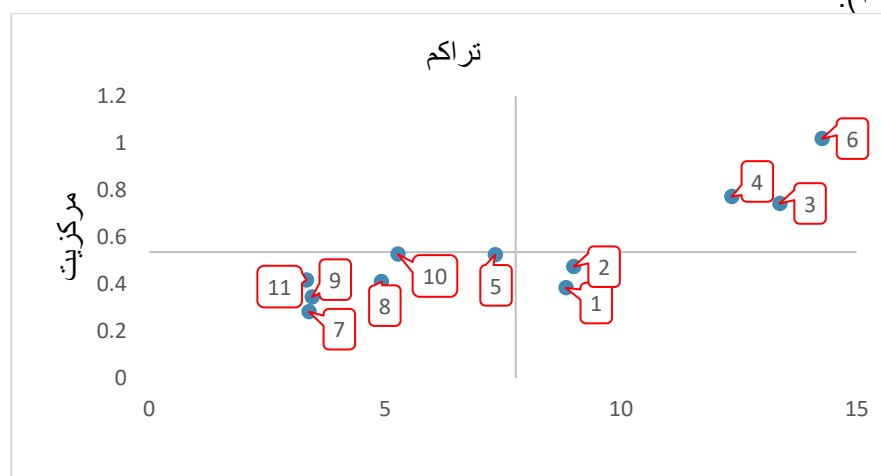
خوشه ۶ با مقدار ۱۴/۲۶۷ بیشترین مرکزیت و با مقدار ۱/۰۱۹ بالاترین تراکم را داراست. این بدان معناست که ارتباط زیادی بین شبکه هم‌رخدادی مفاهیم این خوشه وجود دارد. بیشترین مرکزیت از نظر نفوذ و ارتباط با سایر موضوعات و پیوندهای در خوشه ۶ وجود دارد. نمودار راهبردی، توصیف ارتباط درونی و همبستگی بین خوشه‌های موضوعی متفاوت است. در این نمودار اغلب از محور افقی جهت ارائه مرکزیت (میزان همبستگی خوشه‌ها)، و از محور عمودی جهت ارائه تراکم (میزان توان ارتباط درونی هر خوشه) استفاده می‌شود (وو^۱ و همکاران، ۲۰۱۳). ملسر^۲ و دیگران (۲۰۱۵) نمودار راهبردی را کوششی در جهت

1 Wu

2 Melcer

مصورسازی بهتر و نمایش بلوغ و انسجام خوشه‌های موضوعی در یک حوزه پژوهشی معرفی می‌نماید.

همان‌گونه که از نمودار ۳، پیداست نمودار راهبردی به چهار قسمت تقسیم می‌شود که هر قسمت یک ربع از نمودار را تشکیل می‌دهد. خوشه‌هایی که در ربع اول قرار می‌گیرند منسجم بوده و در حوزه موردپژوهش مرکزیت دارند. این خوشه‌های اصلی بر بخش بزرگی از شبکه تمرکز دارند. خوشه‌ها در ربع دوم، همچنان منسجم هستند اما از حالت مرکزیت درآمده و هرکدام بخش‌های تخصصی کوچکتری از حوزه موردپژوهش را نمایش می‌دهند. در ربع سوم خوشه‌ها ریزش می‌کنند؛ خوشه‌های این ربع، بخش‌های نوظهور و یا قابل‌زوال شبکه هستند و سرانجام، ربع چهارم، حاوی خوشه‌هایی است که هنوز به بلوغ نرسیده‌اند اما پتانسیل آنرا دارند که به بخش‌های اصلی تبدیل شوند (ملسر و دیگران، ۲۰۱۵؛ خاصه^۱ و دیگران، ۲۰۱۷).

نمودار ۱: نمودار راهبردی حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به نمودار راهبردی، ربع اول بانکداری بدون ربا (۳)، فقه معاملات بانکی (۴)، اقتصاد اسلامی و نظریه‌پردازی (۶)، موضوع اصلی این بازه زمانی است. این خوشه‌ها منسجم بوده و در حوزه موردپژوهش مرکزیت دارند و بر بخش بزرگی از شبکه تمرکز دارند. خوشه‌های ربع دوم از لحاظ اهمیت و تأثیر در حوزه مورد پژوهش، در مرتبه پایین‌تری نسبت به خوشه‌های ربع اول قرار گرفته است. این خوشه‌ها، همچنان منسجم است اما از حالت مرکزیت درآمده و بخش تخصصی کوچکتری از حوزه مورد پژوهش را نمایش می‌دهند. در این پژوهش هیچ خوشه‌ای در این بخش قرار نگرفته است. خوشه‌های توسعه و اقتصاد دیجیتال (۵)، عدالت اقتصادی و توزیع ثروت (۷)، نظام مالی و حکمرانی اقتصادی (۸)، بحران مالی و بانکداری اسلامی (۹)، سیاست پولی و کنترل تورم (۱۰)، عقود مشارکتی در

¹ Khasseh

بانکداری (۱۱)، بخش‌های نوظهور یا قابل‌زوال شبکه هستند. ربع چهارم، خوشه‌هایی که هنوز به بلوغ نرسیده‌اند اما پتانسیل آن‌را دارند که به بخش‌های اصلی تبدیل شوند را نمایش می‌دهد که در این پژوهش خوشه الگوی پیشرفت اسلامی (۱)، تأمین مالی اسلامی (۲)، در این بخش قرار گرفته است. نمودار راهبردی و تحلیل خوشه‌ها بازتاب‌دهنده پیچیدگی و گستردگی مطالعات این حوزه هستند.

بحث و نتیجه‌گیری

ربع اول نمودار راهبردی حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی شامل خوشه‌های بانکداری بدون ربا (۳)، فقه معاملات بانکی (۴) و اقتصاد اسلامی و نظریه‌پردازی (۶) است که به عنوان هسته اصلی و منسجم این حوزه شناخته می‌شوند. این خوشه‌ها با دارا بودن بالاترین سطوح مرکزیت و تراکم، نقش محوری در ساختار شبکه موضوعی ایفا می‌کنند. خوشه ۶ با مرکزیت $14/267$ و تراکم $1/019$ ، به عنوان کانون اصلی تعاملات مفهومی، نشان‌دهنده ارتباطات قوی بین مفاهیم نظری اقتصاد اسلامی و نیاز به تولید دانش بومی است. خوشه‌های ۳ و ۴ نیز با مرکزیت $13/368$ و $12/353$ و تراکم بیش از $0/7$ ، بازتاب‌دهنده تمرکز پژوهش‌ها بر مبانی فقهی و عملیاتی بانکداری اسلامی، از جمله حذف ربا و طراحی مکانیزم‌های مالی مطابق با شریعت هستند. این خوشه‌ها نه تنها از انسجام درونی بالایی برخوردارند، بلکه به دلیل نفوذ در سایر حوزه‌های موضوعی، به عنوان پایه‌های ثابت و تأثیرگذار در تحولات علمی و عملی اقتصاد اسلامی عمل می‌کنند. قرارگیری این سه خوشه در ربع اول، نشانگر بلوغ پژوهشی، غنای ادبیات و اولویت‌گذاری پژوهشگران بر مبانی نظری و عملیاتی بانکداری و اقتصاد اسلامی در بازه زمانی مورد مطالعه است. خوشه (۳) با وزن ۳۸۸ برای بانکداری اسلامی و ۲۱۲ برای بانکداری بدون ربا، بر چالش‌های عملیاتی مانند مدیریت ریسک، شفافیت و اخلاق در تقابل با بانکداری متعارف تمرکز دارد. خوشه (۴) با مفاهیم کلیدی ربا، مضاربه و مشارکت، پایه‌های فقهی-حقوقی معاملات بانکی را ترسیم می‌کند و نشانگر تلاش برای جایگزینی مکانیزم‌های مبتنی بر شریعت (مانند مرابحه و قرض‌الحسنه) به جای نظام ربوی است. خوشه (۶) با وزن ۴۲۰ برای اقتصاد اسلامی و مفاهیمی مانند روش‌شناسی، مکتب اقتصادی اسلام و نظریه‌پردازی، به عنوان کانون تولید دانش بومی عمل می‌کند و با نقد اقتصاد متعارف و تأکید بر آموزه‌های اسلامی، به دنبال شکل‌دهی به پارادایمی مستقل در علم اقتصاد است. این یافته‌ها همسویی کاملی با نتایج نوبخت (۱۳۹۹) دارد که نشان داد موضوعات غالب پژوهش‌های ایران شامل فقه مالی اسلامی و نظام اقتصادی اسلام است. قرارگیری مفاهیم فقهی در ربع اول تأیید می‌کند که همان‌طور که نوبخت اشاره کرده، تمرکز اصلی همچنان بر مباحث نظری و حقوقی است. همچنین، مرکزیت خوشه بانکداری اسلامی با یافته‌های عاقلی و همکاران (۱۴۰۳) که بانکداری اسلامی را موضوع غالب سال‌های اخیر دانسته‌اند، و مریم و همکاران (۲۰۲۳) که بر محوریت بانکداری در پژوهش‌های منطقه‌ای تأکید داشتند، مطابقت دارد.

ربع دوم نمودار راهبردی حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی، محل قرارگیری خوشه‌هایی است که از نظر تراکم بالا، اما مرکزیت نسبتاً پایین‌تری دارند. این خوشه‌ها نشان‌دهنده موضوعات تخصصی‌تر هستند که اگرچه از نظر پیوندهای مفهومی درون‌خوشه‌ای قوی و منسجم عمل می‌کنند، اما نقش کم‌رنگ‌تری در اتصال به شبکه کلی پژوهش‌های این حوزه ایفا می‌نمایند. براساس یافته‌ها، هیچ خوشه‌ای در ربع دوم جای نگرفته است که می‌تواند نشانگر

این باشد که مرکز غالب پژوهش‌ها بر خوشه‌های اصلی ربع اول که همزمان از انسجام و نفوذ بالایی برخوردارند؛ و نیز، عدم شکل‌گیری زیرحوزه‌های تخصصی مستقل با مرزهای مفهومی مشخص در بازه زمانی مورد بررسی باشد. این وضعیت حاکی از آن است که ادبیات پژوهش در حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی هنوز حول محور موضوعات کلان است و کمتر به سمت موضوعات فرعی یا مفاهیم نوین پیش رفته است. خالی بودن این ربع می‌تواند تأییدی بر ادعای نوبخت (۱۳۹۹) و واحیودی (۲۰۲۳) باشد که به کم‌توجهی به مباحث تخصصی‌تر مانند حسابداری اسلامی یا آموزش مالی اسلامی اشاره کرده‌اند. عدم وجود خوشه‌های توسعه‌یافته اما منزوی نشان می‌دهد که پژوهش‌ها یا در هسته اصلی فقهی-بانکی متمرکز شده‌اند یا در بخش نوظهور قرار دارند و هنوز شاخه‌های تخصصی مستقل شکل نگرفته است.

ربع سوم نمودار راهبردی حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی، خوشه‌های توسعه و اقتصاد دیجیتال (۵)، عدالت اقتصادی و توزیع ثروت (۷)، نظام مالی و حکمرانی اقتصادی (۸)، بحران مالی و بانکداری اسلامی (۹)، سیاست پولی و کنترل تورم (۱۰) و عقود مشارکتی در بانکداری (۱۱) را دربرمی‌گیرد که با دارا بودن مرکزیت و تراکم پایین‌تر از میانگین، به عنوان موضوعات نوپا یا در معرض ریزش شناسایی می‌شوند. این خوشه‌ها اگرچه حاوی مفاهیم مهمی مانند عدالت اقتصادی، اقتصاد دیجیتال یا بحران مالی هستند، اما به دلیل تراکم پایین و نفوذ محدود در شبکه پژوهشی، نتوانسته‌اند جایگاه پایدار یا ارتباط معناداری با جریان اصلی پژوهش‌های این حوزه برقرار کنند. برای مثال، خوشه (۱۱)، علیرغم سابقه طولانی در بانکداری اسلامی، به دلیل تمرکز محدود بر مکانیزم‌های سنتی و عدم پیوند با مفاهیم نوین (مانند فناوری مالی)، در حاشیه قرار گرفته است. از سوی دیگر، خوشه‌هایی مانند توسعه دیجیتال (۵) یا سیاست پولی (۱۰)، با وجود تراکم نسبی بالاتر، به دلیل مرکزیت ضعیف، نشانگر شکاف بین مباحث نوظهور و گفتمان غالب حوزه هستند. قرارگیری این خوشه‌ها در ربع سوم، از یکسو فرصتی برای تقویت پژوهش‌های میان‌رشته‌ای (مانند تلفیق فقه با اقتصاد دیجیتال) و از سوی دیگر هشدار دربارۀ کمرنگ شدن مفاهیم کلیدی (مانند عدالت اقتصادی) در صورت عدم تولید ادبیات منسجم و هدفمند است. خوشه‌های این بخش، موضوعات نوپا یا میان‌رشته‌ای حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی را نمایندگی می‌کنند. این خوشه‌ها در مجموع، گستره وسیعی از چالش‌های ساختاری، از دیجیتالی‌سازی تا بحران‌های مالی، را پوشش می‌دهند، اما وزن‌های نسبتاً پایین و پراکندگی مفاهیم، لزوم تقویت پژوهش‌های کاربردی و یکپارچه‌سازی آن‌ها با مبانی نظری خوشه‌های اصلی را آشکار می‌سازد. قرارگیری خوشه توسعه و اقتصاد دیجیتال در این ربع یعنی ناحیه نوظهور، شکافی را که مریم و همکاران (۲۰۲۳) شناسایی کردند یعنی غفلت از فناوری مالی شریعت، تأیید می‌کند؛ به این معنی که اگرچه مباحث دیجیتال وجود دارند که این همسو با بایونی و روحمانا (۲۰۲۰) است، اما هنوز به جریان اصلی و هسته مرکزی نیپیوسته‌اند. همچنین حضور مفاهیمی مانند عدالت اقتصادی و پیوندهای اخلاقی در این بخش، با یافته‌های داسریل و همکاران (۲۰۲۴) و میراژ و اولو (۲۰۲۴) در خصوص ظهور مفاهیم اقتصاد اخلاقی و تأمین مالی اجتماعی همخوانی دارد، اما نشان می‌دهد این مفاهیم هنوز در پایگاه ISC به بلوغ و مرکزیت کامل نرسیده‌اند. یافته‌های لادا و همکاران (۲۰۲۳) در خصوص نوظهور بودن ادغام پایداری و اقتصاد اسلامی نیز با جایگاه این خوشه‌ها در ربع سوم قابل تبیین است.

ربع چهارم نمودار راهبردی حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی، خوشه‌های الگوی پیشرفت اسلامی (۱) و تأمین مالی اسلامی (۲) را شامل می‌شود که با دارا بودن مرکزیت بالاتر اما تراکم پایین‌تر از میانگین، به عنوان موضوعات امیدبخش شناسایی می‌شوند. این خوشه‌ها اگرچه از نظر نفوذ در شبکه پژوهشی و ارتباط با سایر مفاهیم قابلیت تأثیرگذاری دارند، اما به دلیل ضعف در انسجام درونی، هنوز به بلوغ ساختاری نرسیده‌اند. این دو خوشه در ربع چهارم، پتانسیل تبدیل شدن به هسته‌های آینده حوزه را دارند، مشروط بر تقویت همگرایی درونی از طریق تولید پژوهش‌های عمیق‌تر، توسعه چارچوب‌های نظری یکپارچه و ایجاد پیوندهای قوی‌تر با خوشه‌های اصلی. این امر می‌تواند زمینه‌ساز تحولاتی مانند تدوین الگوی پیشرفت اسلامی جامع یا نظام‌مندسازی ابزارهای تأمین مالی اسلامی در آینده باشد. خوشه (۱) با مفاهیمی مانند اقتصاد مقاومتی، الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت و امنیت ملی، در پی تلفیق آموزه‌های اسلامی با الزامات توسعه پایدار در چارچوب جغرافیای سیاسی ایران است. مفاهیمی چون تحریم و اقتصاد سیاسی نشانگر تمرکز ویژه این خوشه بر چالش‌های ژئواکونومیک و لزوم طراحی الگوهای تاب‌آور در برابر فشارهای خارجی است. خوشه (۲) با محوریت تأمین مالی اسلامی و صکوک، به دنبال نظام‌بندی ابزارهای مالی شرعی مانند زکات، خمس و وقف در کنار مکانیزم‌های نوینی مانند مهندسی مالی است. مفاهیمی چون مالیات‌های اسلامی و گزارشگری مالی اسلامی، حاکی از تلاش برای ایجاد چارچوب‌های نظارتی همسو با اصول شریعت است. با این حال، پراکندگی نسبی مفاهیم در هر دو خوشه مانند حضور همزمان فرهنگ و امنیت در خوشه (۱) یا دولت اسلامی و مسئولیت اجتماعی در خوشه (۲)، نشانگر چالش تدوین پارادایم‌های یکپارچه است. این خوشه‌ها اگرچه از نظر مرکزیت موضوعات امیدبخش محسوب می‌شوند، اما نیازمند تقویت انسجام درونی از طریق تعمیق پیوندهای مفهومی و تولید ادبیات پژوهشی هدفمند برای تبدیل شدن به هسته‌های آینده حوزه هستند. شناسایی خوشه تأمین مالی اسلامی به عنوان یک حوزه امیدبخش و رو به رشد، با پژوهش‌های کومارا و نوگراها (۲۰۲۴) که این حوزه را بخشی پویا در بازارهای جهانی معرفی کردند، همسویی دارد. با این حال، تفاوت ماهوی در خوشه الگوی پیشرفت اسلامی و اقتصاد مقاومتی (۱) مشاهده می‌شود که برخلاف مطالعات بین‌المللی مانند هندوکو (۲۰۲۰) که بر گردشگری حلال تمرکز دارند، نشان‌دهنده بومی‌سازی پژوهش‌ها در ایران و تمرکز بر چالش‌های اقتصاد سیاسی و تحریم است. همچنین تأکید بر ابزارهای مالی در این ربع، با نیازسنجی واحیودی (۲۰۲۳) برای پژوهش‌های آتی در حوزه آموزش مالی زکات و وقف همپوشانی دارد، چرا که نشان می‌دهد این مباحث پتانسیل بالایی برای تبدیل شدن به جریان اصلی دارند.

حوزه اقتصاد و بانکداری اسلامی بازتاب‌دهنده تعامل پویای مبانی نظری، فقهی و عملیاتی است. نتایج این پژوهش ضمن تأیید غلبه رویکرد فقهی-حقوقی مطرح شده در پیشینه (نوبخت، ۱۳۹۹؛ عاقلی و همکاران، ۱۴۰۳)، نشان می‌دهد که بر خلاف جریان بین‌المللی که به سرعت به سمت فناوری‌های مالی و پایداری حرکت کرده است (مریم و همکاران، ۲۰۲۳؛ احمد و همکاران، ۲۰۲۴)، در پژوهش‌های پایگاه ISC، موضوعاتی نظیر اقتصاد دیجیتال و پایداری همچنان در ربع سوم نوظهور قرار دارند. این امر لزوم بازنگری در سیاست‌های پژوهشی برای تقویت جنبه‌های فنی و فناورانه و حرکت از مباحث صرفاً نظری به سمت کاربردهای نوین (همسو با بایونی و روحمانا، ۲۰۲۰) را برجسته می‌سازد.

منابع

۱. احمدی، حمید؛ حسین پور، مهدی (۱۴۰۴). ترسیم ساختار مفهومی حوزه دانش کارآفرینی در ایران: تحلیل هم واژگانی. پژوهش‌نامه علم سنجی، ۱۱(۱)، ۲۳۴-۲۱۳. doi: 10.22070/rsci.2024.18889.1721
۲. رحیمی، صالح؛ سهیلی، فرامرز (۱۴۰۳). تحلیل موضوعی و ترسیم نقشه علمی پژوهش‌های مرتبط با حوزه اقتصاد مقاومتی. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی، ۱۴(۱)، ۳۴-۱. <https://doi.org/10.22108/srsp.2025.143686.2062>
۳. رحیمی، صالح؛ سهیلی، فرامرز و خاصه، علی‌اکبر (۱۴۰۳). تحلیلی بر پژوهش‌های حوزه سواد در ایران: ساختار مفهومی سواد در نمایه استنادی علوم ایران. کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۲۷(۴)، ۲۲۰-۱۹۵. doi: 10.30481/lis.2024.474041.2189
۴. رحیمی، صالح؛ سهیلی، فرامرز و شرفی، ناهید (۱۴۰۰). شناسایی و تحلیل ساختار دانشی مطالعات آموزش عالی ایران بر اساس تحلیل شبکه هم‌واژگانی مقالات در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام. مطالعات برنامه درسی آموزش عالی، ۱۲(۲۴)، ۳۳۱-۳۱۳. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.25382241.1400.12.24.12.4>
۵. رحیمی، صالح؛ سهیلی، فرامرز؛ امینی‌نیا، یوسف؛ دانش، فرشید (۱۳۹۹). شناسایی مفاهیم نوظهور و کشف ساختار دانش حوزه سرردهای ضربان‌دار. مدیریت اطلاعات سلامت، ۱۷(۴): ۱-۱۰. <https://doi.org/10.22122/him.v17i4.4132>
۶. رحیمی، صالح؛ سهیلی، فرامرز؛ یزدانبخش، کامران (۱۴۰۳). تحلیل روندهای موضوعی پژوهش‌های مرتبط با تصمیم‌گیری در پایگاه استنادی علوم جهان اسلام: یک مطالعه کتابسنجی. تصمیم‌گیری و تحقیق در عملیات، ۹(۴)، ۱۰۹۹-۱۱۱۲. <https://doi.org/10.22105/dmor.2025.496852.1901>
۷. سبحانی، حسن بشارتی، بشری (۱۳۹۷). تأملی در چیستی اقتصاد اسلامی و نسبت آن با تئوری‌های اقتصادی. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۷(۲۲)، ۲۰۸-۱۸۱. <https://mieaoi.ir/article-1-609-fa.html>
۸. عاقلی، لطفعلی (۱۴۰۲). عوامل کاهش گرایش به اقتصاد اسلامی در ایران. اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۱۲(۴۲)، ۵۲-۳۵. <https://mieaoi.ir/article-1-1418-fa.html>
۹. عاقلی، میثم؛ محبی‌کندسری، اسماعیل؛ یوسفی، فهیمه؛ مسلمی‌کویری، مینا (۱۴۰۳). رویکرد علم سنجی به مطالعات بانکداری اسلامی، پژوهش‌های بازاریابی اسلامی، (زودایند). https://imr.yazd.iau.ir/article_710116.html
۱۰. نوبخت، یونس (۱۳۹۹). مطالعه علم‌سنجی رساله‌های حوزه اقتصاد اسلامی در ایران. مجله علم سنجی کاسپین، ۷(۲)، ۵۴-۶۳. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24234710.1399.7.2.6.0>
11. Ahmed, M., Ahmed, F., & Hussainey, K. (2024). Co-word and bibliometric analysis of the sustainability reporting in Islamic banks. In *The Emerald Handbook of Ethical Finance and Corporate Social Responsibility: A Framework for Sustainable Development*, (pp. 95-112). Emerald Publishing Limited. <http://dx.doi.org/10.1108/978-1-80455-406-720241005>
12. Akhtyamova, N., Panasyuk, M., & Azitov, R. (2015). The distinctive features of teaching of Islamic economics: Philosophy, principles and practice. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, 2334-2338. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.707>
13. Aprianoro, M. S., Mawarti, A. A., & Puspa, F. N. (2025). Mapping the Landscape of Risk Management in Islamic Banking: A Bibliometric Exploration. *TEM Journal*, 14(1), 399-408. <https://doi.org/10.18421/TEM141-35>

14. Asutay, M., 2007. Conceptualization of the Second Best Solution in Overcoming the Social Failure of Islamic Banking and Finance: examining the overpowering of homoislamicus by homoeconomicus. *IJUM J. Econ. Manag*, 15 (2), 167–195. <https://ideas.repec.org/a/ije/journal/v15y2007i2p167-176.html>
15. Bayuny, A. F. R., & Rohmana, Y. (2022). Bibliometric Computational Mapping Analysis of Publications on Financial Technology in Islamic Capital Market. *Review of Islamic Economics and Finance*, 5(2), 93-110. <https://ejournal.upi.edu/index.php/rief/index>
16. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., Merrouche, O., (2013). Islamic vs. conventional banking: business model, efficiency and stability. *J. Bank. Financ.* 37 (2), 433–447. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.09.016>
17. Belabes, A., Belouafi, A., & Daoudi, M. (2015). Designing islamic finance programmes in a competitive educational space: the islamic economics institute experiment. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191, 639-643. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.04.300>
18. Dasril, Y. B., Arinsandy, Y., & Salahuddin, S. N. B. (2024). Islamic Economic and Banking: A Scientrometric Analysis of Publications During 1989-July 2023. *Al-Intaj: Jurnal Ekonomi dan Perbankan Syariah*, 9(2), 204-228. <http://dx.doi.org/10.29300/aij.v9i2.2482>
19. Ey. (2016). World Islamic banking competitiveness report 2016. Technical report. Ernst & Young - Middle East and North Africa. <https://ceif.iba.edu.pk/pdf/EY-WorldIslamicBankingCompetitivenessReport2016.pdf>
20. Ghlamallah, E., Alexakis, C., Dowling, M., & Piepenbrink, A. (2021). The topics of Islamic economics and finance research. *International Review of Economics & Finance*, 75, 145-160. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2021.04.006>
21. Handoko, L. H. (2020). Bibliometric analysis and visualization of Islamic economics and finance articles indexed in Scopus by Indonesian authors. *Science Editing*, 7(2), 169-176. <https://doi.org/10.6087/kcse.213>
22. Hasan, M., Dridi, J., (2010). Put to the test: Islamic banks were more resilient than conventional banks during the global financial crisis. *Financ. Dev.* 47 (4), 46. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2010/12/pdf/hasan.pdf>
23. ICD, 2022. ICD Refinitiv IFDI Report (Report No. 1582). Retrieved from https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf
24. Khasseh, A., Soheili, F., Sharif moghaddam, H., Mousavi chelak, A. (2017). Intellectual structure of knowledge of imetrics: A co- word analysis. *Information processing & management*, 53(3): 705-720. <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2017.02.001>
25. Kumara, G. K., & Nugraha, N. (2024). Bibliometric Analysis of Islamic Finance: Mapping Growth and Research Trends. Share: *Journal Ekonomi dan Keuangan Islam*, 13(2), 438-468. <https://jurnal.ar-raniry.ac.id/index.php/Share/article/view/21905>

26. Lada, S., Chekima, B., Ansar, R., Abdul Jalil, M. I., Fook, L. M., Geetha, C., Bouteraa, M., & Abdul Karim, M. R. (2023). Islamic Economy and Sustainability: A Bibliometric Analysis Using R. *Sustainability*, 15(6), 5174. <https://doi.org/10.3390/su15065174>
27. Li, Y., Chen, Y., & Wang, Q. (2021). Evolution and diffusion of information literacy topics. *Scientometrics*, 126(5), 4195-4224. <https://doi.org/10.1007/s11192-021-03925-y>
28. Liu, X., & Liu, Z. (2019). Knowledge Engineering Research Topic Mining Based on Co-word Analysis. In *SEKE*. Pittsburgh, USA: KSI Research Inc; 650-777. DOI: 10.18293/SEKE2019-047
29. Maryam, S., Alfida, A. & Rianti, F. (2023). A Scientometrics Analysis of Publication Mapping in Sharia Economics and Finance in Indonesia and Malaysia. *International Journal of Information Science and Management (IJISM)*, 21(2), 1-18. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20088302.2023.21.2.1.3>
30. Melcer, E., Nguyen, T. H. D., Chen, Z., Canossa, A., El-Nasr, M. S., & Isbister, K. (2015). Games research today: Analyzing the academic landscape 2000-2014. In Proceedings of the 10th International Conference on the Foundations of Digital Games, At Pacific Grove, CA, USA <https://adk.elsevierpure.com/en/publications/games-research-today-analyzing-the-academic-landscape-2000-2014>
31. Mi'raj, D.A., & Ulev, S. (2024), A bibliometric review of Islamic economics and finance bibliometric papers: an overview of the future of Islamic economics and finance, *Qualitative Research in Financial Markets*, 16(5), 993-1035. <https://doi.org/10.1108/QRFM-03-2023-0068>
32. Park H, Kim H, Park H. (2021). A scientometric study of digital literacy, ICT literacy, information literacy, and media literacy. *J Data Inform Sci*; 6(2), 116–138. DOI: <https://doi.org/10.2478/jdis-2021-0001>
33. Saleem, A., Zahid, R. A., & Sagi, J. (2025). Differential impact of adopting Islamic banking: A quasi-experimental approach. *Research in International Business and Finance*, 102793. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2025.102793>
34. Shollapur, M.R., Hulagabali S. C., Kolle S R. (2023). Global Research on Financial Literacy: A Bibliometric Analysis. *Journal of Library & Information Technology*, 43(3), 157-163. DOI: 10.14429/djlit.43.3.18436
35. Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2010). Software survey: VOSviewer, a computer program for bibliometric mapping. *Scientometrics*, 84(2), 523–538.
36. Van Eck, N. J., & Waltman, L. (2009). How to normalize cooccurrence data? An analysis of some well-known similarity measures. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 60, 1635–1651.
37. Wahyudi, R., Handayani, L., Nuryana, Z., & Riduwan, R. (2023). Mapping the field of Islamic banking and finance education: A bibliometric analysis and future research agenda. *Journal of Education and Learning (EduLearn)*, 17(4), 710-718. <https://doi.org/10.11591/edulearn.v17i4.20947>
38. Wu, K.; Xi, Y.; Liao, x. (2013). Analysis on current research of supernetwork through knowledge mapping method. Knowledge science, engineering and management: 6th international conference, *ksem*, 538-549. https://doi.org/10.1007/978-3-642-39787-5_45